

O‘ZBEK TILI TARIXI VA O‘ZBEK SHEVALARINI
TADQIQ ETISH MUAMMOLARI

Norova Gulsanam Maxsutovna

Navoiy innovatsiyalar universiteti v.v.b. dotsenti,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

gulsanam81ndpi@umail.uz

<https://orcid.org/0009-0009-4802-3627>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17488922>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tili tarixini va hozirgi o‘zbek shevalarini tadqiq etish masalalari keng yoritilgan. O‘zbek tilining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda turkiy tillar oilasidagi o‘rni tarixiy manbalar asosida tahlil qilingan. Xususan, qadimgi turkiy yodgorliklar – O‘rxun-Enasoy bitiklari, “Qutadg‘u bilig”, “Devon-u lug‘otit turk”, “Muhokamat ul-lug‘atayn” kabi asarlar o‘zbek tili tarixini o‘rganishda manba sifatida alohida o‘rin tutishi ko‘rsatib o‘tilgan.

Shuningdek, o‘zbek tilining dialektal tarkibi, shevalarning fonetik, morfologik va leksik xususiyatlari, ularni o‘rganishda uchraydigan ilmiy muammolar hamda zamonaviy yechimlar muhokama qilingan. Maqolada, shuningdek, raqamli lingvistika, elektron korpuslar, shevalarning audio va video materiallarini yig‘ish, tasniflash hamda global miqyosda o‘zbek tilini targ‘ib etishda shevashunoslikning roli haqida ham fikr yuritiladi. Tadqiqot natijasida o‘zbek tili tarixini chuqur o‘rganish va shevalarni tizimli tahlil qilish masalasi nafaqat tilshunoslik, balki milliy madaniy merosni asrashda ham dolzarb ilmiy vazifa ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili tarixi, turkiy tillar, qadimgi yodgorliklar, o‘zbek shevalari, dialektologiya, fonetik farqlar, morfologik xususiyatlar, leksik qatlam, raqamli lingvistika, lingvistik korpus, til merosi.

“Darvoza” so‘zi esa Samarqand va Buxoro hududlarida adabiy tilga mos holda ishlatilgan, biroq Farg‘ona hamda Namangan atrofida “darboza” tarzida talaffuz qilingan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida esa jadid adabiyoti o‘zbek tilining soddalashuvi, xalqona ruhning kuchayishi jarayonida katta ahamiyat kasb etdi. Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Fitrat kabi ijodkorlarning asarlarida adabiy tilda xalq shevalarining ta’siri yaqqol seziladi. Bu jarayon zamonaviy o‘zbek adabiy tilining poydevorini yaratishda muhim rol o‘ynadi.

Xususan, Cho‘lpon o‘z she’riyatida Andijon-Farg‘ona shevalariga xos so‘z va shakllardan foydalanadi. Abdulla Qodiriy romanlarida Toshkent shevasining unsurlari ko‘p uchrasa, Fitrat esa o‘z maqolalarida Buxoro hamda Samarqand atrofidagi leksik xususiyatlarni adabiy tilda qo‘llagan. Sheva unsurlari ularning asarlariga **xalqona ruh, jonlilikvamilliylik** baxsh etgan. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Cho‘lponning she’rlari va hikoyalarida Farg‘ona lahjasiga xos shakllar uchraydi. Uning “Sevgi va g‘am” she’rida “**Ko‘ngil**” o‘rniga “**kungil**” – “Kungil nega beqaror, sevgidanmi yo g‘amdan?”, “Buloqlar” she’rida “**Yana**” o‘rniga “**yene**” – “Yene seni ko‘rsam, yene yuzim kulgay”, “Kecha va Kunduz” romanidagi

“O‘sha” o‘rniga “usha” – “Usha kecha yulduzlar boshimga qaragan”¹ tarzida qo‘llanilgan.

Shuningdek, Qodiriy romanlarida Toshkent shevasiga xos unsurlar keng qo‘llangan. Uning “O‘tkan kunlar” romanida “Bozor” o‘rniga “buzor” – “Buzorda odam ko‘p edi”, “Qandayin” o‘rniga “qandey” – “Qandey qilib topdik bu baxtni?”² tarzda ifodalangan bo‘lsa, “Mehrobdan chayon” romanida “Kelasanmi?” o‘rniga “kelasizmi?” – “Kelasizmi, o‘g‘lim?”, “Qishloq” o‘rniga “qishlaq” – “Qishlaq odamlari kelishdi”, “Deydi” o‘rniga “diydi” tarzda xalq nutqiga yaqinlashish maqsadida ifodalab bergan.

Fitrat esa o‘z maqola va dramalarida Buxoro-Samarqand atrofidagi leksik xususiyatlarni qo‘llagan: xususan, “Kitob” o‘rniga “kitop” – “Kitop o‘quvchi ko‘paymog‘i kerak”³, “Darvoza” o‘rniga “darboza” – “Darboza yonida kutar edim”, “Bor edi” o‘rniga “boridi” – “O‘sha paytda bir madrasa boridi”⁴ “Shunday” o‘rniga “shunay” – “Shunay deb aytishgan”⁵ tariqasida bayon etib o‘tgan.

O‘zbek tili turkiy tillar oilasining qarluq guruhiga mansub bo‘lib, ichida ko‘plab shevalar mavjud. Olimlarning tadqiqotlariga ko‘ra, o‘zbek shevalari uch asosiy guruhga bo‘linadi: **Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasi** (Farg‘ona, Toshkent, Samarqand-Buxoro, Qashqadaryo-Surxondaryo shevalari), **Qipchoq lahjasi** (Xorazm, Qoraqalpog‘iston, shimoliy hududlardagi shevalar), **O‘g‘uz lahjasi** (Janubiy Xorazm, Qoraqalpog‘istonning ayrim qismlari, Turkmaniston bilan chegaradosh hududlar). Tilshunos olimlarning izlanishlariga ko‘ra berilgan bu tasnif asosan **fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarga** tayanadi. Xususan, Toshkent shevasida “kelayapti”, “kevotti” deyilsa, Xorazm shevasida “kevotti”, Surxondaryo, Navoiy, Samarqand, Buxoroda esa “kelyapti” shakli ishlatiladi⁶.

Samarqand shevasida egalik qo‘shimchalari qisqargan holda ishlatilishi ham ko‘p kuzatiladi. “Kitobim” o‘rniga “kitobm”, “uyimiz” o‘rniga “uymiz”. Farg‘ona shevasida esa ayrim fe‘l shakllari o‘ziga xos: “boraman” o‘rniga “boromman”, “kelaman” o‘rniga “kelomman”.

Shu bilan birgalikda, leksik qatlamdagi so‘zlarga **nazar tashlasak**, Toshkentda “arava” deyilsa, Xorazmda shu narsa uchun “arba” so‘zi ishlatiladi. Surxondaryoda “tarozi” o‘rniga “qozivoy”, Samarqandda “supurgi” o‘rniga “jora”, Navoiyda “jo‘rob” deyiladi. Farg‘onada “qulupnay” (yovvoyi qulupnay) uchun “yer

¹Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent, 1934.

²Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent, 1926.

³Fitrat A. O‘zbek tili haqida maqolalar. – Buxoro, 1921.

⁴Fitrat A. Abulfayzxon. – Toshkent, 1924.

⁵Fitrat A. Munozara. – Istanbul, 1919.

⁶Abdurahmonov G‘. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 1980.

qulupnayi” ishlatiladi, Xorazmda esa bu meva “**chiyil**”, Navoiyda “**qulpinay**” deb ataladi.

Bundan tashqari, Toshkent shevasida “**Borasanmi?**”, Xorazm shevasida “**Borasan-a?**”, Farg‘ona shevasida “**Borasanmi yo‘q?**” kabi qo‘shimcha so‘zlar bilan kuchaytiriladigan jihatlar shevalarning sintaktik farqlarini ham ochib beradi.

Fonetik jihatdan shevalar o‘zbek adabiy tilidan sezilarli farqlanadi. Masalan, Toshkent shevasidabola → bala, Xorazm shevasida borayapman → borovman, Qashqadaryo-Surxondaryo shevalarida qadimgi q va γ tovushlari saqlanib qolgan bo‘lib, qazmoq, aylanmaqsifatida qo‘llaniladi. Bunday fonetik tafovutlar adabiy tilni me‘yorlashtirish jarayonida muammolar tug‘diradi. Shu sababli fonetik o‘ziga xosliklarni hujjatlashtirish va lug‘atlarda aks ettirish muhimdir.

O‘zbek shevalarini o‘rganishda hozirgi kunda bir necha muammo mavjud⁷:

– **Hududiy shevalarning yetarlicha o‘rganilmagani.** Masalan, Surxondaryo viloyatining tog‘li Boysun va Denov hududlarida saqlanib qolgan ayrim qadimiy fonetik shakllar hali ilmiy jihatdan to‘liq qayd qilinmagan. Boysun shevasida ko‘rmoq fe‘li “**körik**”, borayapman esa “**baromman**” tarzida aytiladi. Xuddi shuningdek, Qashqadaryo tog‘li qishloqlarida *suv* o‘rniga “**sub**”, *bordi* o‘rniga “**barodi**” shakllari ishlatiladi. Bu esa qadimiy qarluq unsurlarining hozirgacha yashab kelayotganidan dalolat beradi.

– **Raqamli texnologiyalar va elektron lug‘atlarning sust rivojlanishi.** Hozirda O‘zbekiston Fanlar akademiyasi va ayrim universitetlarda elektron korpus yaratish ishlari boshlangan bo‘lsa-da, u faqat adabiy til materiallari asosida tuzilgan. Shevalar bo‘yicha maxsus korpus mavjud emas. Masalan, Toshkent va Farg‘ona shevalarida keng qo‘llanadigan “**opchiq**” (“chiqar”) yoki Xorazm shevasidagi “**kevotti**” (“kelayapti”) kabi shakllar elektron lug‘atlarga kiritilmagan. Bu esa shevalarning yozma manbalarda aks etmasligiga olib kelmoqda.

– **Migratsiya va urbanizatsiya tufayli shevalarning yo‘qolishi.** Ko‘plab yoshlar o‘z hududidan tashqariga ko‘chib, shaharlarda adabiy til asosida so‘zlashishga odatlanmoqda. Natijada, ularning avlodlari ona hudud shevasini bilmay qolmoqda. Masalan, Xorazmdan Toshkentga kelgan oilalar orasida bolalar “**kevotti**” o‘rniga adabiy til shakli “kelayapti”ni ishlatmoqda. Shuningdek, Farg‘onadan Toshkentga ko‘chib kelgan oilalarning farzandlari “**boromman**” shaklini ishlatmay, “**borayapman**” deya adabiy shaklni qabul qilmoqda. Bu jarayon shevalarning tabiiy saqlanishiga xavf tug‘dirmoqda.

Har bir sheva xalqning tarixiy xotirasi, madaniyati va etnolingvistik o‘ziga xosligini o‘zida mujassam etadi. Shevalar orqali nafaqat xalqning lingvistik tafakkuri,

⁷Bozorov O. Hozirgi o‘zbek dialektologiyasi muammolari. – Toshkent: Fan, 2010.

balki uning turmush tarzi, qadriyatlari va milliy ruhiyati ham aks etadi. Chunki ular asrlar davomida shakllanib, ko‘plab tarixiy-siyosiy voqealar, migratsiya jarayonlari, boshqa xalqlar bilan madaniy aloqalar natijasida boyib kelgan.

Shu bois, dialektal lug‘atchilikni rivojlantirish ilmiy hamda amaliy jihatdan nihoyatda dolzarbdir. Bu borada – barcha hududiy shevalarni dala tadqiqotlari asosida tizimli yozib olish, fonetik, morfologik va leksik xususiyatlarni keng ko‘lamda jamlash, audio-video materiallar asosida elektron korpuslar tuzish, zamonaviy texnologiyalar orqali interaktiv lug‘at va mobil ilovalar yaratish kabi yo‘nalishlarni jadallashtirish juda zarurdir. Ana shunda o‘zbek shevalari boy meros sifatida nafaqat tilshunoslar, balki keng jamoatchilik uchun ham qulay shaklda taqdim etiladi va ularning kelajak avlodga yetib borishi ta‘minlanadi.

O‘zbek tilshunosligida dialektal lug‘atlar tuzish XX asrning o‘rtalaridan boshlab shakllandi. Masalan, Sh. Rahmatullayevning **“O‘zbek dialektologiyasi”** asarida Toshkent, Farg‘ona, Xorazm va Surxondaryo shevalaridan yig‘ilgan fonetik hamda leksik materiallar tizimlashtirilgan⁸. Unda, Toshkent shevasida qo‘llanadigan *“apchiq”* (chiqar), *“sovuqcha”* (sovuqqina), Farg‘ona shevasidagi *“aʃ”* (taom, ovqat), *“palvon”* (kuchli odam) kabi so‘zlar qayd etilgan. Shuningdek, Surxondaryo hududida uchraydigan *“keloman”* (kelayapman), *“boroman”* (borayapman), Xorazmda ishlatiladigan *“qattiv”* (qattiq) kabi shakllar ham alohida e‘tiborga molik.

Shuningdek, ayrim hududiy lug‘atlar ham nashr qilingan. Masalan, “Xorazm shevasi lug‘ati”da mahalliy so‘zlar – *“otav”* (“otasi”), *“qattiv”* (“qattiq”) kabi birliklar bilan bir qatorda, *“yo‘x”* (“yo‘q”), *“choptiv”* (“chopdi”), *“qandiv”* (“qanday”) kabi leksik birliklar ham keltirilgan.

Biroq, bu lug‘atlar ko‘proq mahalliy xarakterga ega bo‘lib, umumxalq shevalarini qamrab olmagan. Masalan, Toshkent va Samarqand-Buxoro hududlarida uchraydigan *“boriyapti”*, *“keliyapti”* shakllari boshqa hududiy lug‘atlarda qayd qilinmagan. Shuningdek, Qashqadaryo va Surxondaryodagi tog‘li hududlarda uchraydigan *“xotincha”* (xotini), *“qizcha”* (qizi) kabi morfologik shakllar yoki Andijon shevasida ishlatiladigan *“manga”* (menga), *“sanga”* (senga) kabi variantlar ham umumiy dialektal lug‘atlarga kiritilmagan.

Natijada, ko‘plab hududiy so‘z boyligi yozma manbalarga kiritilmay qolmoqda. Masalan, hozirgacha **Jizzax va Sirdaryo shevalariga** oid alohida lug‘atlar nashr qilinmagan, shu bois u yerlarda uchraydigan *“qarili”* (keksalik), *“belcha”* (belkurak), *“o‘lkash”* (maydon) kabi so‘zlar faqat dala yozuvlari orqali ma‘lum. Shu kabi muammolar dialektal lug‘atchilikning to‘liq manzara hosil qilishiga to‘sqinlik qilmoqda.

⁸Rahmatullayev Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.

Bugungi kunda elektron lug‘at tuzish ishlari boshlangan bo‘lsa-da, ular ko‘proq adabiy til materiallariga asoslangan. Dialektal lug‘atlar esa raqamli shaklda deyarli yaratilmagan. Masalan, Toshkent shevasida ishlatiladigan *“bervotti”* (“bermoqda”), Qashqadaryo hududidagi *“baromman”* (“borayapman”), *“kelomman”* (“kelayapman”), Surxondaryodagi *“keloman”* (“kelayapman”), *“qiloman”* (“qilayapman”) shakllari elektron platformalarda qayd etilmagan. Bundan tashqari, Xorazm shevasiga xos *“yo‘x”* (“yo‘q”), *“bovotti”* (“bo‘lmoqda”), Farg‘ona shevasidagi *“bichuv”* (“tikuvchi ayol”) kabi so‘zlar ham hozircha raqamli korpuslarda mavjud emas.

Shu bois, “Elektron o‘zbek shevalar lug‘ati”ni yaratish dolzarbdir. Bunday lug‘at nafaqat fonetik va leksik materiallarni jamlashi, balki audio hamda video yozuvlar orqali jonli so‘zlashuvni ham aks ettirishi kerak. Masalan, Toshkent shahrida *“qaniydi, borib kelsak”* jumlasida *“qaniydi, borib kelsak-ku”* tarzida talaffuz qilinsa, Surxondaryoda *“baromizmi?”* o‘rniga *“baramizmi?”* deyiladi. Agar bunday real nutq namunalarini ovoz va video shaklda saqlash imkoniyati bo‘lsa, ular keyingi tadqiqotlarda tilshunoslar uchun qimmatli manbaga aylanadi.

Bundan tashqari, raqamli lug‘at foydalanuvchilarga qidiruv tizimi orqali bir so‘zning turli hududiy variantlarini taqqoslash imkonini beradi. Masalan, *“non”* so‘zining Toshkent shevasida *“non”*, Xorazmda *“yupqa”*, Surxondaryoda esa *“patir”* shakllari tezkor qidiruv orqali ko‘rinishi mumkin. Yoki *“kichkina”* so‘zining Farg‘onada *“miyona”*, Samarqandda *“pichaqdek”* shakllari keltirilsa, ularning tarqalish xaritalari ham interaktiv ko‘rinishda aks ettirilishi mumkin⁹. Bunday tizim nafaqat tilshunoslar, balki tarixchilar, madaniyatshunoslar, hatto ta’lim tizimida o‘zbek tilining boyligini o‘rganuvchi o‘quvchilar uchun ham muhim manba bo‘la oladi.

O‘zbek tili tarixi va o‘zbek shevalarini tadqiq etish masalasi filologiya ilmining eng muhim hamda dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, nafaqat lingvistika doirasida, balki milliy madaniyatshunoslik, tarixshunoslik, etnografiya va xalq og‘zaki ijodini o‘rganish sohalarida ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Chunki til – bu jamiyat hayotining asosiy aks-sadosi, xalqning dunyoqarashi, tafakkur tarzi va ma’naviy qiyofasini ifodalovchi vositadir. Shu bois, o‘zbek tili tarixini o‘rganish orqali biz nafaqat lingvistik hodisalarning taraqqiyot yo‘lini bilib olamiz, balki xalqimizning qadimiy dunyoqarashi, turmush tarzi, madaniy merosi hamda ijtimoiy hayotiga oid qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lamiz. Tilning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini izchil o‘rganish – bu aslida xalqning o‘zligini anglash, milliy identitetni tiklash, o‘zbek

⁹Mirtojiev M. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (onlayn nashr). – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.

xalqining ajdodlardan meros bo‘lib kelayotgan boy til qatlamlarini qayta kashf etish demakdir.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, o‘zbek shevalarini tadqiq etish ham juda muhimdir. Shevalar tilning “tirik laboratoriyasi” sifatida qaraladi. Ya’ni, yozma manbalarda ko‘p hollarda ko‘rinmay qolgan yoki vaqt o‘tishi bilan adabiy til me’yoridan chiqib ketgan qadimiy birliklar, fonetik shakllar va grammatik vositalar shevalarda saqlanib qoladi. Bu esa til tarixini o‘rganishda noyob material bo‘lib xizmat qiladi.

Shevalar nafaqat qadimiy qatlamni o‘zida mujassamlashtiradi, balki xalqning ijtimoiy-madaniy hayotiga oid turli ma’lumotlarni ham ifodalaydi. Masalan, turli hududlarda hayvonchilik, dehqonchilik, hunarmandchilik yoki savdo-sotiqqa oid yuzlab atamalar mavjud bo‘lib, ularning ko‘pchiligi faqat o‘sha mahalliy muhitda saqlangan. Bu atamalarni yig‘ib, tizimlashtirish etnografik tadqiqotlar uchun ham muhim manba hisoblanadi.

Ammo shuni ham unutmaslik kerakki, bugungi globalashuv davrida shevalarning asta-sekin yo‘qolib borish xavfi ham mavjud. Migratsiya, ommaviy axborot vositalarining ta’siri, adabiy tilning ustuvorligi natijasida ko‘plab yoshlar o‘z hududiy shevasidan uzoqlashmoqda. Natijada, yuzlab qadimiy so‘zlar, fonetik shakllar va grammatik vositalar unutilib ketishi mumkin. Shu sababli o‘zbek shevalarini bugundan boshlab keng miqyosda yozib olish, audio va video shaklda hujjatlashtirish, elektron lug‘atlar hamda lingvistik korpuslarda jamlash ilmiy jihatdan ham, madaniy merosni asrab qolish nuqtai nazaridan ham beqiyos ahamiyatga ega.

O‘zbek tili tarixi va shevalarini chuqur tadqiq etish jarayoni bizga bir necha muhim vazifalarni qo‘yadi:

– Ilmiy vazifa – tilning taraqqiyot bosqichlarini aniqlash, qadimgi va yangi unsurlarni farqlash, turkiy tillar oilasidagi o‘zbek tilining o‘rnini belgilash.

– Madaniy vazifa – xalqning og‘zaki ijod namunalari, urf-odatlari, qadriyatlar va milliy dunyoqarashini til materiallari orqali tiklash.

– Amaliy vazifa – adabiy tilni boyitish, ta’lim-tarbiya jarayonida milliy til resurslaridan keng foydalanish, yoshlarni o‘z ona tiliga qiziqtirish.

– Texnologik vazifa — raqamli texnologiyalar yordamida til manbalarini hujjatlashtirish, elektron lug‘atlar va korpuslar yaratish, shevalarni zamonaviy platformalarda saqlash va targ‘ib etish.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tili tarixi va o‘zbek shevalarini tadqiq etish – bu nafaqat tilshunoslikning tor sohasi, balki butun millatning madaniy xotirasi hamda ijtimoiy taraqqiyoti uchun poydevor vazifasini bajaradi. Tilning har bir bosqichi xalqimizning hayotiy tajribasini, madaniyatini, ruhiy dunyosini va tafakkurini aks

ettiradi. O‘zbek shevalari esa bu jarayonda tirik, jonli laboratoriya sifatida xalq tilining boyligini, rang-barangligini va tarixiy qatlamlarini o‘zida mujassamlashtirib, kelajak avlod uchun qimmatli manba bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jo‘rayev N. O‘zbek shevalari va ularning lingvistik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 2005.
2. Tekin T. Orhon yozitlari. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988.
3. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. – Toshkent: Fan, 1983.
4. Radlov V.V. Opyt slovarya tyurkskix narechiy. – SPb., 1893–1911.
5. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972.
6. Eraslan K. Mahmud al-Kashgari’nin Divanü Lügati’t-Türk’ü Üzerine İncelemeler. – Ankara: TDK, 1989.
7. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1971.
8. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Fan, 1960.
9. Ogahiy. Ta‘viz ul-oshiqin. – Xiva qo‘lyozmalari, 1830.
10. Cho‘lpon. Kecha va kunduz. – Toshkent, 1934.
11. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent, 1926.
12. Fitrat A. O‘zbek tili haqida maqolalar. – Buxoro, 1921.
13. Fitrat A. Abulfayzxon. – Toshkent, 1924.
14. Fitrat A. Munozara. – Istanbul, 1919.
15. Abdurahmonov G‘. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 1980.
16. Bozorov O. Hozirgi o‘zbek dialektologiyasi muammolari. – Toshkent: Fan, 2010.
17. Rahmatullayev Sh. O‘zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Fan, 1990.
18. Mirtojdiyev M. O‘zbek tilining izohli lug‘ati (onlayn nashr). – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2020.